

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Швець Д.Є., Турба О.О. (м. Запоріжжя)

Анотації

У статті розглянуто складові якості вищої освіти і можливі шляхи її підвищення в умовах переходу до кредитно-модульної організації навчального процесу; на основі проведених соціологічних досліджень даються конкретні рекомендації з поліпшення організації навчального процесу у ВНЗ.

In the article the authors consider components of higher education quality and possible ways of its increase in the conditions of passing to credit-module organization of educational process; on the basis of the conducted sociological researches concrete recommendations for the improvement of organization of educational process in university are given.

Ключові слова

ВИЩА ОСВІТА, ЯКІСТЬ, КРЕДИТНО-МОДУЛЬНА СИСТЕМА, УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ, СОЦІОЛОГІЯ, НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, СОЦІОЛОГІЧНИЙ ОПИТ, АНКЕТУВАННЯ

Мета статті:

- аналіз критеріїв методик визначення якості вищої освіти;
- вибір оптимальної методики управління якістю вищої освіти;
- на основі проведення соціологічних досліджень розробити рекомендації з поліпшення якості організації навчального процесу і, на цій основі, якості підготовки студентів.

Вступ

В умовах значних соціально-економічних перетворень в Україні якість освіти має визначальне значення для успішного розвитку держави і суспільства. Останнім часом питання якості займають одне з центральних місць в дискусіях про вищу освіту. Основним чинником, що детермінує необхідність поліпшення якості освіти і, перш за все, вищого, є підвищення ролі освіти у всіх сферах життєдіяльності суспільства і особи. Зростання системи вищої освіти за рахунок збільшення числа студентів, появи нових ВНЗ, освітніх програм і ін. стимулюється потребою суспільства, що збільшується, у високоосвічених фахівцях. З цим пов'язані підвищення витрат суспільства і його бажання знати, наскільки ці витрати ефективні, прагнення до інтернаціоналізації вищої освіти і активізація академічної мобільності.

Обговорення проблеми

Існує безпосередній зв'язок між рівнем освіченості людей як з їх благополуччям, так і з усвідомленням ними масштабів глобальних

проблем і наслідків безрозсудного відношення до навколишнього світу. Корінна зміна технологій на рубежі століть, що спирається на високий рівень інтелектуальних ресурсів, і пов'язана з цим геополітична конкуренція провідних країн світу за такі ресурси, стають найважливішими чинниками, що визначають як економіку, так і політику нового століття. Європейське освітнє співтовариство визнає якість вищої освіти основоположною умовою конкурентоспроможності, привабливості і мобільності вищої освіти.

Від якості вищої освіти безпосередньо залежить рівень інтелектуального потенціалу країни і це вимагає вирішення даної проблеми від кожного ВНЗ, освоєння ним передового вітчизняного і зарубіжного досвіду, пошуку і знаходження нових шляхів її розв'язання. Потреба у визначенні і розумінні проблем управління якістю вищої освіти обумовлена формуванням нової освітньої політики України, де пріоритетним напрямом є забезпечення сучасної якості освіти на основі збереження його фундаментальності і відповідності актуальним і перспективним потребам особи, суспільства і держави.

Освіта – один з аспектів багатобічного процесу соціалізації, за допомогою якого індивідуум набуває моделей поведінки, необхідні йому для ефективної участі у суспільному житті. У сучасних умовах освіта покликана визначати інтелектуальне обличчя не тільки сьогодення, але і майбутнього, рівень його життя, гуманізму і демократизму, робити всезростаючий вплив на матеріальні і політичні чинники прогресу. XXI вік – століття об'єму знань, інформації, інновацій, культурних зразків, освітніх стандартів і освітніх програм, які постійно зростають. Саме тому XXI століття стає століттям освіти. Формування структурної і функціональної моделі освіти для визначення тенденцій розвитку освіти як соціального інституту, оцінки взаємозв'язку освіти з іншими суспільними підсистемами, визначення цілей і наслідків рішень у області освітньої політики є передумовою ефективного управління розвитком системи освіти. Соціальні сфери прояву освітніх проблем, виведення яких довгий час добудовувалися різними науками, все більше виступають самостійним простором для теоретичного і емпіричного осмислення в рамках соціології [1, 32].

Соціологічний аналіз дає можливість представити вищу освіту як один із значущих елементів способу життя людей, тісно пов'язаного з іншими елементами повсякденної практики. Це дозволяє визначити вищу професійну освіту як соціально орієнтовану систему. У широкому соціальному контексті освіта предстает як культурно-освітній простір, що охоплює і окремих індивідів, і різноманітні установи і організації, соціально-педагогічну структуру, освітні процеси в системі виробництва і в суспільно-культурному житті, різні форми самоосвіти і т.д. Суспільство постійно розвивається і удосконалюється, розвиваються його складові. Вища освіта також не може залишитися

осторонь. Наприклад, якщо вища освіта радянського періоду орієнтувалося на розвиток переважно виконавських здібностей фахівця, то сучасна вища школа формує особистість фахівця, готує його не тільки до виконання конкретних видів праці, але і розвиває здатність адаптуватися до динамічно змінного попиту на різні види діяльності.

Вища професійна освіта і як система соціальних організацій (вищих навчальних закладів – академій, університетів, інститутів, а також управлінських установ), висококваліфікованих працівників, що займаються професійною підготовкою, і як стійка і динамічна форма організації життєдіяльності суспільства у сфері виховання і навчання тісно пов'язана зі всіма сферами суспільної життєдіяльності. Наприклад, політична, економічна, духовна сфери суспільства визначають матеріальну базу, структуру і зміст вищої освіти, але не безпосередньо, а через конвенціональне визначення змісту освітніх стандартів і кваліфікаційних вимог до рівня підготовки фахівця. На рівні ж особи система вищої професійної освіти зберігає свою дію на життєву траєкторію людини у формі визнання диплома з одержаної у ВНЗ спеціальності. При цьому зміст здобутої освіти враховується лише в найзагальнішій формі і не зв'язується з подальшим розвитком як наукового знання у цілому, так і придбаних випускником ВНЗ в подальшій практичній роботі знань і умінь. Всі ці риси є основою автономності системи вищої освіти в соціальній системі.

У соціології вища освіта розглядається і як безумовно-цілісна єдність, що володіє складною ієрархічною структурою і що виконує функції навчальної і виховної діяльності, і як елемент системи суспільних взаєностосунків, що знаходиться у зв'язку з іншими елементами. Соціологічна модель сучасної вищої освіти є соціально-інтегрованою, відкритою, складною багаторівневою системою.

Соціологічний аналіз дає можливість представити вищу освіту як один із значущих елементів способу життя людей, тісно пов'язаних з іншими елементами повсякденної практики. Соціологічні дослідження підтверджують, що вища освіта є однією з найпереважніших цінностей для сучасної молоді людини. Вважається, що випускник вищого навчального закладу кращим чином, в порівнянні з тим, що не здобув вищу освіту, підготовлений до самостійного життя, більш функціонально розвинений як фахівець, що на сьогодні вважається значною соціальною перевагою.

Вищий навчальний заклад як відкритий вільний творчий інститут працює на майбутнє. Сенс і логіка вищої освіти полягають у осмисленні найважливішого і в той же час найважчого і складнішого зі всіх мистецтв – мистецтва жити. ВНЗ сьогодні можна розглядати як інтеграційний, багатоаспектний – науковий, навчальний, професійно-виробничий, соціокультурний, інформаційний, виховний, інноваційний

– центр молодих людей, які готуються до самостійного професійного і суспільного життя.

На сьогодні ідеальної вищої освіти як соціального інституту немає в жодній країні світу, в кожній з них існують свої складнощі і суперечності. Практично в кожній країні відбувається пошук шляхів адаптації вищої школи до умов ринкової економіки. Наприклад, в США найбільш важливими проблемами є підвищення якості природничонаукової освіти, забезпечення тіснішої спадкоємності між середньою і вищою школою, пошук талановитої молоді. У Японії найбільш актуальною є побудова системи безперервної освіти, де центральною ланкою повинна стати вища школа. У Німеччині ведуться пошуки шляхів підвищення ефективності вищої школи, головним чином за рахунок посилення диференціації в системі вищої освіти і конкуренції між ВНЗ. Для Великобританії найбільш важливим у даний час є підвищення якості підготовки фахівців, вирішення організаційних і фінансових питань у вищій освіті. У Канаді увага приділяється поліпшенню взаємостосунків між державними органами і системою вищої освіти. Для Франції істотна проблема демократизації і професіоналізації вищої освіти.

У суспільстві починає все більш безумовно виявлятися проблемна ситуація, пов'язана з сучасним станом і перспективами розвитку системи вищої професійної освіти. Її суть полягає в тому, що консерватизм, властивий соціальному інституту вищої освіти, що виражається в його функціонуванні, вступає в суперечність з соціальним середовищем, що динамічно змінюється, висуває перед інститутом вищої освіти завдання, вирішення яких неможливе без усунення існуючих в ньому суперечностей.

У функціонуванні вищої школи як соціального інституту існує безліч суперечностей, які можна розділити на зовнішні і внутрішні [2, 6]. Зовнішні суперечності включають суперечності між:

1) істотно збільшеним розмахом вищої освіти і явним відставанням в його економічній і соціальній віддачі;

2) підходом до вищої школи з позицій майбутнього, перспективних потреб і підходом, орієнтованим на поточні потреби суспільства;

3) завданням найбільш ефективного використання інтелектуального потенціалу суспільства і забезпечення соціальної справедливості;

4) ростом кількості фахівців вищої кваліфікації і збереженням трудомістких виробництв.

Внутрішні суперечності – це суперечності між:

1) завданням підготовки висококваліфікованих фахівців і формуванням гармонійної особи;

2) кількістю випускників ВНЗ і якістю їх підготовки.

Стратегія розвитку вітчизняної вищої школи орієнтована не тільки на підготовку фахівців в традиційних сферах діяльності, але і на формування контурів цивілізації, здатної розробляти і реалізовувати цю стратегію. Вища школа істотно впливає на політичну, соціально-економічну, культурну, науково-економічну зовнішність суспільства, реально сприяє затвердженню України як повноправної держави в світовій цивілізаційній спільноті. У свою чергу, процеси оновлення практично всіх сфер життя суспільства, що відбуваються, роблять вплив на розвиток системи освіти. Система національної освіти стрімко інтегрується з світовим освітнім простором. Цей процес супроводжується системними змінами нашої освіти у напрямі відбору кращих світових зразків, що підвищують якість функціонування і розвитку всіх систем суспільства.

Проблема розвитку освіти в сучасному світі має глобальний характер, причому процес оновлення системи освіти є до теперішнього часу переважно стихійним. Для позитивного вирішення даної проблеми необхідні новітні освітні технології і наявність професійних політиків, що спеціалізуються у сфері освіти.

Необхідність реформ в освіті незаперечно витікає з кардинальних змін суспільного життя, які пред'являють нові вимоги до особи, але не знаходять поки свого віддзеркалення в системі освіти. Досягнення повнішої відповідності між перетвореннями в системі освіти і соціально-економічними реаліями і вимогами – головне джерело забезпечення затребуваності якісних освітніх послуг. Процес поліпшення якості освіти безпосередньо залежить від потенційних можливостей управління системою освіти, його соціальної ефективності. У Концепції розвитку національної освіти на період до 2010 року наголошується, що необхідними умовами досягнення нової якості професійної освіти є: «активне використання технологій навчання, інформатизація освіти і оптимізація методів навчання, збільшення ролі самостійної роботи студентів», тобто впровадження інновацій в освітній процес самоудосконалення освіти міжнародного рівня і підвищення її якості, відповідної світовим стандартам.

Таким чином, актуальність теми цієї роботи визначається тим, що проблема управління якістю освіти з використанням компетентнісного підходу ще не вирішена і вимагає розробки інноваційної концепції на основі вивчення сучасних тенденцій розвитку системи управління якістю освіти.

При розгляді даної теми автори враховують ряд об'єктивних проблем, з якими зіткнулися ВНЗ при реалізації системи управління якістю освіти: недостатнє урахування специфіки систем управління якістю у ВНЗ як соціальної організації, ефективність діяльності якої залежить від менеджменту; недостатня увага до постійного удосконалення внутрішньовузівських систем управління якістю освіти;

низький рівень компетентності більшості працівників ВНЗ у сфері управління якістю освіти.

Класичні соціологічні теорії були розвинені і застосовані до управління соціальними процесами, у тому числі і освітніми, рядом сучасних авторів [3, 25; 4, 118]. У своїх роботах на основі багаточисельних соціологічних досліджень вони розкрили зв'язок ефективності управлінських процесів з освітою, що формує інтереси, цінності і ціннісні орієнтації основних суб'єктів соціальних процесів. Ними сформульовані основні статусно-рольові функції суб'єктів соціальних і організаційно-управлінського процесів, визначені їх роль і місце в управлінні особами і соціальними групами.

Основна ідея розробки систем управління якістю освіти пов'язана з орієнтацією на входження України в єдиний європейський освітній простір і розумінням освіти як послуги, що визначає підхід до формування і реалізації управління якістю освіти відповідно до виробничих стандартів якості і перенесення основних виробничих характеристик в освітню систему. Праці, наприклад, А. Субетто [5, 224] і ін. наочно демонструють ці процеси. Для вдосконалення методології формування і оцінки системи управління якістю освіти у ВНЗ використовуються різні підходи: системний, процесний, синергетичний, культурологічний, регіональний, кваліметричний, структурно-функціональний, у якому соціологічні методи аналізу діяльності ВНЗ розглядаються як соціальну інституцію і ряд інших.

Теоретичною основою даної роботи є структурно-функціональний метод. Емпіричною базою досліджень з'явилися законодавчі і нормативні акти Кабінету Міністрів України і Міністерства освіти і науки, дані регіональних програм у області освіти, результати досліджень, проведених авторами в 2005-2007 роках, анкетування студентів технічних, економічних і соціально-гуманітарних спеціальностей; експертне опитування керівників структурних підрозділів ВНЗ для виявлення проблемних питань в забезпеченні належної якості вищої освіти.

Сьогодні в Україні наголошується низький рівень фінансування утворення і падіння престижу професії викладача, скорочення науково-дослідних робіт у області освіти, старіння викладацького корпусу (58% професорів старше 60 років), відсутність ефективних механізмів ротації управлінських кадрів в області освіти.

З іншого боку, прагнення України інтегруватися у світову (європейське) спільноту викликає необхідність орієнтації на загальні тенденції світового розвитку, що обумовлюють зміни в системі освіти. Входження України до Болонського процесу надає нові можливості для просування національної освіти на міжнародну арену. Проте в цих умовах до освіти пред'являються принципово нові духовно-етичні і соціально-економічні вимоги.

Необхідність змін у сфері національної освіти пов'язана з рядом як внутрішніх, так і зовнішніх найважливіших соціально-економічних і соціокультурних чинників, зміною системи цінностей і соціальних пріоритетів. Діюча система освіти помітно відстає від процесів, що відбуваються в суспільстві. Професійна освіта, з одного боку, ще не здатна в належній мірі вирішити проблему «кадрового голоду», обумовленого новими вимогами до рівня кваліфікації працівників, з іншого – багато випускників не можуть знайти собі роботу, визначити власну нішу в сучасній економічній ситуації.

Українська система освіти на сучасному етапі характеризується фактичною відсутністю відповідальності за кінцевий результат освітньої діяльності, а слабка інтеграція освітньої діяльності навчальних закладів і наукової діяльності в перспективі може привести до значного скорочення кадрового потенціалу сфери наукового виробництва. Відсутність повноцінних зв'язків професійної вищої освіти з науково-дослідною і практичною діяльністю привело до того, що її зміст і освітні технології стають все менш адекватними сучасним вимогам і завданням забезпечення конкурентоспроможності освіти на глобальному ринку освітніх послуг.

Змінюються і думки про якість національної вищої освіти, причому її престиж відчутно знижується. Сьогодні менш третини опитаних вважають, що освітня підготовка в нашій країні відповідає світовим стандартам (31%) або навіть перевершує їх (7%), а майже половина (48%), навпаки, переконані, що вітчизняна вища освіта – нижче за світовий рівень. Тим часом в 2001-2002 р. р. про високу якість підготовки наших фахівців – відповідну світовому рівню або що перевершує його – говорили 39% респондентів, а частка їх опонентів складала 28%. Причому особливо різко змінилися думки людей з дипломами ВНЗ: у 2001 році серед них переважала думка про те, що вітчизняна вища школа дає випускникам освіту, принаймні не гіршу за світові стандарти, і лише 18% високоосвічених українців вважали, що вона до цих стандартів не дотягує. Зараз 53% респондентів, що належать до цієї групи, вважають національну вищу освіту не відповідною світовому рівню. Що стосується самого поняття "хороша, якісна освіта", то під ним найчастіше розуміють освіту, що дозволяє людині бути справжнім спеціалістом у своїй справі (про це говорили 31% респондентів). Хороша освіта, відзначали 35% опитаних, припускає добросовісне, зацікавлене, чесне відношення до навчання і несумісно з хабарами, блатом і тим більше - купівлею диплому.

Соціально-економічні і соціально-політичні зміни, що відбуваються в країні, зумовили необхідність розробки інноваційних заходів, направлених на оновлення і істотне підвищення якості вищої освіти з урахуванням процесу входження України в світовий освітній простір. Якість освіти при цьому слід розглядати як міждисциплінарну категорію, яку можна повністю характеризувати лише синтезом

Соціологічний підхід до управління якістю вищої освіти

соціологічних досліджень з квалітологією, системологією, теорією управління, соціологією управління і педагогікою. У соціології освіти критеріями якості освіти визначені: по-перше, професійна компетентність і менталітет як глобальні характеристики світоглядних і поведінкових параметрів особи; по-друге, прагнення до якнайповнішої життєвої самореалізації з урахуванням власних здібностей.

Найважливішими чинниками, умовами і ресурсами, що дозволяють досягти цілей якості, є: навчально-методичне середовище, матеріальна база, здібності персоналу, мотивація і підготовленість студентів, фінансове забезпечення, інформаційне обслуговування, тобто сукупність усіх базових елементів освітньої діяльності ВНЗ. Вища професійна освіта не може вважатися виключно сферою послуг, оскільки вона повинна не тільки задовольняти пізнавальні потреби студентів і їх потреби в самореалізації, але і вирішувати державне завдання забезпечення країни компетентними фахівцями. Відмінність полягає і в колективності педагогічної діяльності у навчальному закладі (у системі викладач-студент, студент-студент, викладач-викладач), що дозволяє говорити про колективного суб'єкта освітнього процесу, що визначає гуманітарні аспекти управління якістю у ВНЗ.

На основі проведених соціологічних досліджень з'являється реальна можливість глибокого аналізу сучасний стан системи якості освіти, виявлення основних її недоліків і чинників, гальмуючи процеси поліпшення якості освіти, визначення ступеня готовності вищого навчального закладу до вдосконалення управління якістю освіти. У відповідності до компетентнісного підходу на наступних етапах розробляється модель системи управління якістю освіти і формується механізм її реалізації.

З 2004 р. до 2006 р. авторами [6, 19], [7, 350] проводилися пілотні дослідження для апробації інструментарію і уточнення основних елементів змісту і структури системи управління якістю освіти - соціологічні дослідження з метою виявлення освітніх місць в новій педагогічній технології (модульно-рейтинговій системі), що упроваджувалася, і їх впливи на якість підготовки студентів. У 2007 р. подібні дослідження проводилися з метою виявлення найбільш значущих проблем, пов'язаних із збереженням високої якості освіти в умовах переходу до кредитно-модульної системи (КМС) організації навчального процесу. У дослідженні взяли участь 370 студентів денної форми навчання - 56,3% студентів технічних і 43,7% студентів економічних спеціальностей; більше половини тих, що анкетуються, навчалися за держбюджетом.

Найактивнішу участь в опитуванні взяли студенти, що навчаються на "добре" і "відмінно" (54 %) і на змішані оцінки (35 %); у

68 % опитаних середній рейтинговий бал з дисциплін попереднього семестру складав 71-100 балів.

Така висока якість навчання опитаних студентів разом з високим рейтинговим балом уже свідчать про достатньо ефективну в цілому технологію кредитно-модульної організації навчального процесу. Важливим з'явилося при цьому, що до 79 % що анкетуються "чітко і безумовно були доведені форми модульного контролю, терміни їх здачі і критерії рейтингового оцінювання". Проте в окремих академічних групах технічних спеціальностей інформування студентів виявилось незадовільним (на рівні 28-36%). Більше половини студентів (53%), що анкетуються, заявила, що їх не інформували про особистий рейтинг - місці в групі по величині одержаного рейтингового балу - за наслідками попереднього семестру. Це відразу виявляє недоробки з боку кураторів кредитно-модульної системи по роз'ясненню суті і переваг КМС, в якій рейтингу студента відводиться важлива роль в стимулюванні навчальних успіхів студентів: по положенню, рейтинг безпосередньо впливає на отримання стипендії, розподіл на другий (магістерський) етап навчання і ін.

Серед проблем, що ускладнюють процес навчання, частина студентів назвала недостатню технічну оснащеність аудиторій (11%) і комп'ютерних класів (14%); те, що заняття починаються по-різному в різні дні тижня (26%); майже половина опитаних (48%) вважає негативним ущільнення викладання окремих дисциплін за рахунок їх розміщення в одному з напівсеместрів. Остання обставина явно нелогічна, оскільки при такій схемі студенту потрібно одночасно вивчити теоретичний матеріал, виконати і здати контрольні завдання всього лише по 4-5 дисциплінам замість 10-11(!). Швидше за все, таке "ускладнення навчання" свідчить про неготовність деяких кафедр до напівсеместрової схеми організаційно і в плані методичного забезпечення дисциплін.

Дійсно, найбільшу кількість претензій студенти висловили у зв'язку з неможливістю отримання через бібліотеку ВНЗ підручників (34%), навчально-методичних посібників з практичних і лабораторних робіт (27%), методичних розробок із самостійної роботи (курсові, контрольні та розрахунково-графічні роботи) студентів (59%). І, хоча у ряді випадків існують об'єктивні причини відсутності літератури (уведення нових курсів, спеціальностей, дорожнеча підручників і ін.), існують реальні шляхи поліпшення методичної забезпеченості – виданням конспектів лекцій, навчальних посібників з грифом Міністерства освіти і науки. Для підвищення забезпеченості методичними розробками необхідні більш чітке планування, організація і контроль методичної роботи професорсько-викладацького складу на кафедрах.

Достатньо багато (63%) конкретних претензій висловлюють студенти і щодо організації консультаційної роботи з окремих

Соціологічний підхід до управління якістю вищої освіти

дисциплін кафедр, дуже часто така робота підміняється прийомом заборгованостей, домашні завдання видаються без пояснень і ін.

Тривожною, але, певною мірою, очікуваною, була і реакція професорсько-викладацького колективу академії. Найменше пов'язували підвищення якості освіти з впровадженням інноваційних технологій досвідчені викладачі, що пропрацювали в системі вищої освіти більше 15 років; оптимізм з приводу інноваційної готовності виявило близько чверті опитаних, явне заперечення такої готовності – майже 30%, причому в цій позиції немає статистично достовірної різниці між викладачами різної кваліфікації. Очевидно, що професорсько-викладацькому колективу необхідний час і відповідні ресурси для підготовки до впровадження ком-петентнісного підходу.

Висновки

Соціологічне опитування студентів ВНЗ дозволяє в стислі терміни і достатньо конкретно визначити проблемні питання:

- організації навчального процесу в цілому по ВНЗ, на окремих факультетах, кафедрах і з різних навчальних дисциплін;
- забезпеченості різних дисциплін навчального плану підручниками, навчальними посібниками, конспектами, навчально-методичними розробками з усіх видів аудиторної і самостійної роботи студентів;
- відносин викладачів до студентів під час проведення аудиторних занять і консультаційної роботи.

На підставі аналізу підсумків анкетування складаються висновки-рекомендації до учасників навчального процесу, виконання яких дозволить поліпшити організацію цього процесу і, отже, підвищити якість навчання студентів.

Перспективи подальших наукових досліджень

Проведення соціологічних досліджень проблематики поліпшення організації навчального процесу у ВНЗ серед професорсько-викладацького складу та експертів.

Джерела

1. Воронкова В.Г. Освіта у XXI столітті // Збірник доповідей учасників VI Всеукраїнської н/м конференції “Реалізація принципів і завдань Болонського процесу в Україні”. Вид-во ЗДІА. - Запоріжжя, 2006. - 429 с.

2. Пожуєв В.І. Ключові проблеми сучасної інженерної освіти в контексті реформи вищої освіти // Збірник наукових праць “Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії”, вип. 24, Вид-во ЗДІА. -Запоріжжя, 2006. - 228 с.

3. Бех В.П. Соціальний організм країни. – ЗДУ, 1999. - 306 с.

4. Гальчинський А.С. Становлення суспільства постінформаційної цивілізації: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1999. – 107 с.

5. Субетто А.І., Селезнева В.А. Якість освіти як синтезатор проблем розвитку освіти в Росії: моніторинг, кваліметрія, доктрина // Якість освіти: концепції, проблеми: Матеріали III міжнародної науч.-метод. конф. – Новосибірськ: НДТУ, 2000. – 380 с.

6. Швець Є.Я., Турба М.М., Швець Д.Є. Проблема аналізу і контролю якості освіти // Збірник наукових праць “Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії”, вип. 23, Вид-во ЗДІА. - Запоріжжя, 2005. - 230 с.

7. Швець Д.Є., Турба О.О., Бут В.В. Аналіз позиції студентських колективів щодо організації навчального процесу // Збірник доповідей учасників VI Всеукраїнської н/м конференції “Реалізація принципів і завдань Болонського процесу в Україні”. Вид-во ЗДІА. - Запоріжжя, 2005. - 372 с.

Стаття надійшла 12.09.2007 р.